

Тетяна Зінов'єва

АНЕКДОТ ЯК СУЧАСНИЙ МІНІКАРНАВАЛ

Існує думка, що в анекдоті виявляється природа карнавалу. Так, наприклад, М. С. Каган розглядає анекдот у зв'язку з традицією народної «сміхової культури», у тому вигляді, в якому описали її М. М. Бахтін, Д. С. Ліхачов і О. М. Панченко [7, с. 7]. Л. Панкова вважає сучасний анекдот складовою карнавалізації життя, при цьому анекдот виступає своєрідним «механізмом захисту від реальності», що дозволяє людині «обирати значущі для неї цінності, вільно варіюючи ними, «жонглюючи», створюючи свій власний культурний простір» [8, с. 247]. Це питання стає особливо актуальним зважаючи на розповсюджений есхатологічний погляд на сучасний стан культури та відповідно проблему виходу з так званого «постмодерного глухого кута». Якщо розглянути явище анекдоту за всіма ознаками середньовічного карнавалу, які визначив М. М. Бахтін у своїй славнозвісній праці «Творчість Франсуа Рабле і народна культура середньовіччя та Ренесансу», легко помітити, що анекдот діє за тими ж механізмами, що й карнавал [2, с. 339]: зниження і профанації, логікою “зворотності”, інверсією ролей, блазнівськими увінчаннями та розвінчаннями, перекинутості суспільних і природних відносин, заміною регламентованих норм на їхню протилежність, полярністю прийнятним нормам поведінки, підміною серйозного смішним, прекрасного потворним, людського тваринним (анекдоти про тварин).

Так, за карнавальною логікою «зворотності» («навпаки», «навиворіт», безперестанних переміщень верху і низу) часто будується фінал анекдоту. Л. Панкова зазначає, що «фінал анекдоту не просто несподіваний, але багато в чому і непередбачуваний і навіть іноді неначебно відокремлений від основного тексту, як би не витікає з нього, а суперечить йому, заперечує весь попередній виклад» [8, с. 244]. Наприклад, такий анекдот: «Спробуйте лише мене поцілувати. Я відразу за... – Закричить? – Замружуся» [5, с. 43]. Цей карнавальний механізм втілюється й в політичних анекдотах. Так, на думку В. Безницько, як «верх» тут виступає універсальність ідеї – основа політичного міфу або непогрішність, ідеальність особи лідера – носія даної ідеї, які в анекдоті представляються в навмисно зниженому виді. В процесі створення анекдоту гіперболізуються негативні сторони легітимізованого об'єкту, у результаті чого виникає гротесковий образ ідеї або особи [3, с. 212].

Для політичного анекдоту характерна й карнавальна ідея про інверсію ролей, тобто перевертання значення бінарних опозицій. Так, в анекдоті можуть мінятися місцями уряд та каземат: «Указ Януковича: «Перейменувати Демократичний Центр у Централ демократії». Багато анекдотів будуються за бінарними опозиціями, позначеними не лише його інтродук-

цією та фіналом, а й образністю: завжди є чоловік з відрядження та коханець у шафі, новий руський на джипі та старий на запорожці, Вовочка та вчителька, мужик та ведмідь, місіонер та лев, пацієнт та лікар та інші. У ситуації постмодерного руйнування системи символічних протилежностей анекдот не стільки стверджує ці зіставлення, на яких будується, скільки грає ними, виходить за їхні межі.

Частим карнавальним прийомом в анекдоті є зниження, тобто «переклад всього високого, духовного, ідеального, відверненого в матеріально-тілесний план, у план землі і тіла в їхній нерозривній єдності» [2, с. 25]. Він, зазвичай, втілюється в анекдотах про духовні цінності та вищі почуття, як, наприклад, любов та патріотизм. « – Дідусю, ти втратив ру-ку на фронті? – Та ні. Коли у воєнкомат тягнули» [5, с. 31]; «Сьогодні ми починаємо вивчати «Війну і мир» Толстого. Цей твір можна розділити на дві теми: любов і війна. Так от, сьогодні займемося любов'ю» [5, с. 79]; «Як я ненавиджу Льва Толстого! «Війну і мир» написав, чотири томи, з глузду з'їхати можна! – Ти що, читав? – Ні, ксерів!» [5, с. 65]. На карнавальному зниженні побудовані сороміцькі анекдоти або анекдоти з ненормативною лексикою, яку не можливо вилучити з основного тексту або замінити її багатокрапкою, оскільки це призведе до втрати анекдотом не лише комічного ефекту, а й онтологічної цінності. М. М. Бахтін пише: «Зниження тут значить приземлення, залучення до землі, як поглинаючого і одночасно народжуючого начала: знижуючи, і ховають і сіють одночасно, вбивають, аби народити заново краще і більше ... Зниження рие тілесну могилу для нового народження. Тому воно має не тільки знищуюче, заперечливе значення, але і позитивне, відроджуюче: воно амбівалентне, воно заперечує і стверджує одночасно. Скидають не просто вниз, в небуття, в абсолютне знищення, – ні, скидають в продуктивний низ, в той самий низ, де відбувається зачаття і нове народження, звідки все росте з лишком; іншого низу гротесковий реалізм і не знає, низ – це народжуюча земля і тілесне лоно, низ завжди починає» [2, с. 26].

Щодо анекдоту цей карнавальний механізм влучно обгрунтувала Л. Панкова: «<...> вживання обсягів лексик часто виконує функцію деконструкції культурних стереотипів, що застаріли» [9, с. 353]. На її думку, «деміфологізація і десакралізація історичних персонажів відбувається не без допомоги «фамільярно-площадкових» форм і жанрів сміхової культури, коли непідцензурна лексика ставала і засобом гри із значеннями, засобом пізнання нових життєвих реалій, здійснити яке неможливо в рамках дозволеного і загальноприйнятого» [9, с. 355]. Тож, кожне слово в анекдоті – знак, який несе важливе значення для загального контексту. Анекдот – це пропуск у табуовану культуру, яким володіє кожна людина незалежно від її станової, класової або інтелектуальної приналежності. Анекдот не лише охоплює фасадний та виворітний рівні

культури, він є полем, де вмирає та народжується світ.

Анекдот, як і карнавал, має характеристики всенародності та універсальності, адже як явище фольклору, він є результатом колективної творчості, в якій не має певного автора. Таку властивість анекдоту помічає, зокрема, М. С. Каган: «<...> якщо іноді стає відомим ім'я творця якогось анекдоту, то це нічого не змінює в природі жанру, бо кожна людина стає співавтором даного автора, бо він має право розказувати цей анекдот по своєму, видозмінюючи його текст — автентичного, за автором закріпленого тексту, як в народній пісні або казці, не існує». [7, с. 6]. Як відомо, прикмети індивідуальної творчості складають якнайменше цінне у фольклорі і, зазвичай, не утримуються їм. Анекдот, як і карнавальний сміх, не є індивідуальною реакцією на те або інше одиничне (окреме) «смішне» явище; це сміх «на світу», його творять усі, в ньому розповідається про все, в ньому відображається колективний світогляд, загальні прагнення, що вільні від суб'єктивності окремої людини і індивідуальних особливостей її психіки. Все це наближує світогляд анекдоту до утопічного характеру карнавалу: в ньому «Все культове і обмежене <...> відпало, але залишилося загальнолюдське, універсальне і утопічне» [2, с. 16].

Сміх анекдоту, як і карнавалу, універсальний – «він спрямований на все і на всіх (у тому числі і на самих учасників карнавалу), весь світ представляється смішним, сприймається і осягається у своєму сміховому аспекті, в своїй веселій відносності» [2, с. 15]. Анекдот не є надбанням лише одного соціального кола, тому він, як і карнавал, не знає меж [2, с. 10], ні просторових, ні соціальних, ні культурних. Як карнавал не знає поділу на виконавців і глядачів, так і в анекдоті ролі розповідача та слухача знаходяться у діалозі та можуть змінюватись, анекдотчиком може бути як професіонал, так і аматор. Сміх анекдоту амбівалентний: веселий, тріумфуючий і одночасно глузливий, висміюючий, він заперечує і стверджує, вбиває і відроджує. М. С. Каган справедливо визначає художню цінність анекдоту – «здатність викликати усмішку або сміх, навіть якщо це «сміх крізь сльози»» [7, с. 7]. Сміх анекдоту, так само, як і карнавальний сміх, «робить дурним», «розкриває», «викриває», «оголяє». Він ніби повертає світу його початкову хаотичність. Руйнуючи, анекдот створює нове, своє: світ логічно не виправданих співвідношень, світ свободи від умовностей, а тому в якійсь мірі бажаний і безтурботний. Він показує безглуздість існуючих в соціальному світі відносин: причинно-наслідкових, ціннісних, умовностей людської поведінки і життя суспільства, випадковість соціальних законів, – тож відповідає всім вимогам постмодерної естетики.

Анекдот звільняє людину від залежності від стереотипів, спалює цінності, що проголошуються пріоритетними в даному суспільстві, тому у сучасному світі анекдот виконує роль деконструкції і є своєрідною «грою

тексту проти значення» (Ж. Деріда). В цьому виявляється відмінність сміху анекдоту від карнавального. Карнавал – це тимчасове відкриття «клапанів у винних діжок», де по його закінченню повернення до «нормального» світу є легітимним. Анекдот вивільняється від метанарацій, не маючи на меті такого повернення, тому роль анекдоту в сучасному світі видається не менш важливою, ніж карнавалу в середньовіччі. В цьому ключі не зайвим буде розглянути культурну функцію анекдоту більш детально.

Часто сучасну культуру називають «ентропійною», «втомленою», «безвихідною». Так, наприклад, А. Ульянов вважає третім етапом розвитку постмодерну його так звану кризу: «Глухий кут ідей, застій, постійне цитування минулого і теперішнього, але без виходу в майбутнє. Самоцитування. Відхід мистецтва з вищих сфер в сфери ринку, остаточна матеріалізація. Втрата орієнтації на людину, втрата будь-яких цінностей, будь-яких орієнтирів. Мистецтво, як хаос, який можна продавати. Картина, як екскременти митця. Музика, як набір шумів. Література, як потік символів. Сутність у Пустоті. Ідеологія у відсутності Ідеї. Підсумок: паразитування себе на собі. Самопоглинання. Розвиток мистецтва по цій магістралі може існувати лише як еволюція пустоти, абсурду і матерії» [10]. Він робить висновок, що «Постмодернізм, як культурна система, вичерпаний, і подальше його існування може бути лише у формі самоповторення, без появи деміургів нового мистецтва» [10]. Сучасний російський філософ О. Дугін висловлює подібну думку: «Намагаючись освоїти світ і самого себе, людина зайшла у глухий кут. Так з'явився постмодерн. Постмодерн – це глухий кут. І наукове пізнання, і окультизм нічого нікому не дали. Засоби комунікації удосконалилися, змістовний бік комунікації випарувався» [6].

Такий погляд на стан культури сучасного суспільства як такого, що характеризується втратою ціннісних орієнтирів, безсумнівно, має свої витoki у концепції симулякрів Ж. Бодрієра. Він протиставляв постмодерн культурі архаїчній, в якій був символічний обмін, що позбавляв людину страху смерті, а життя сприймалося як дарунок – цінність, яка не вимагає іншої цінності. Тому її не розтрачували, не зберігали, а обдаровували як у полтачі, тобто приносили у жертву. Таким чином не відбувалося накопичення потенціалу смерті, і, відповідно спалювалися, а не нагромаджувалися якісь цінності. В сучасній культурі життя стає цінністю лише у доповненні з іншими (успіх, багатство, щастя та інше), відтак колишній принцип реальності замінюється принципом симуляції, примарного існування, що ґрунтується на практиці штучного продовження життя і попередження смерті. Так порушується природня циклічність, подих життя: зітхнувши життя, сучасна людина забуває видихнути. «Коли вільна «циркуляція» знаків закупорюється, то утворюються «тромби», згустки влади, виникають феномени накопичення і цінності. У цей момент «символічне відношення гине»; його механізми однобічно використовуються владою» [4, с. 28].

На наш погляд, сучасний анекдот можна вважати тим самим символічним обміном, що його, за Ж. Бодріаром, так не вистачає сучасній культурі, адже він є маргінальним явищем, що, по-перше, сам по собі не має надлишкової цінності, а, по-друге, є карнавальним амбівалентним простором ритуальної смерті та відродження, де ці цінності спалюються.

Анекдот, як і символічний обмін та потlach, невіддільний від знищення предметів обміну; при цьому вони втрачають свою ціннісну ваговитість (неважливо, «споживну» або «мінову») і випаровуються у вигляді легких, безтілесних негативностей, примар, «пережитків», які, власне, і обмінюються в радісному і вільному процесі циркуляції: *“Чому каченя «Туалетне»? – Так тому, що воно «Бридке»!!!”, “Компанія «Нескафе» – провідний виробник банок для недопалків!!!”* [1, с. 28]; *Реклама: “У вас луна? Прищі? Зубний камінь? Ви страждаєте запором? Ревматизмом? Та кому потрібна така розвалина!”* [5, с. 38].

Анекдот породжує характерний для символічного обміну ефект «вирішення», – він полягає в легкому, ніби чарівному зникненні: *«<...> там, де було щось — ім'я, означувальне, інстанція, божество, — не залишається нічого»* [4, с. 346]. Посилка (інтродукція) анекдоту, що породжує певні очікування, у фіналі спалюється. Така поетична анігіляція викликає тріумфуюче відчуття легкості і свободи, своєрідне «ейфорічне переживання смерті» (Ж. Бодріар) [4, с. 34].

За Ж. Бодріаром, символічний обмін є «агоністичною» грою, змаганням, що здатне доходити до крайніх меж, обертаючись «винищуванням» законів і установок соціальної інстанції, самозабутнім запамороченням від руйнівного обміну. Це нагадує процес обміну анекдотами у групі добрих знайомих, де панує «особлива форма вільного фамільярного контакту між людьми», «особливий тип ідеально-реального спілкування» [2, с. 13]. Обмін анекдотами – жива комунікація, що видається близькою до бодріарівського «ритуального часу», який відрізняється від «реального часу» сучасних засобів комунікації відсутністю настанови на миттєву реакцію. Цим анекдот як фольклорне явище відрізняється від професійної сатири, що, зазвичай, транслюють ЗМІ. Остання часто являє собою лише заперечливий сміх, що ставить себе поза висміюваного явища, протиставляє себе йому та породжує миттєву реакцію – сміх, записаний на плівку. Тож остання є нічим іншим як «електронною cool-грою з безособовим комп'ютером» [4, с. 30]. Ж. Бодріар пише: *«Coolness — це чиста гра дискурсивних сенсів, підстановок на листі, це невимушена дистантність гри, яка по суті ведеться з одними лише цифрами, знаками і словами, це всемогутність операціональної симуляції»* [4, с. 76]. Народний же «амбівалентний сміх виражає точку зору цілого світу» [2, с. 10], що, помираючи, відроджується та оновлюється, і до якого всі причетні.

За Ж. Бодріаром, якщо в архаїчних суспільствах життя могло

циркулювати завдяки символічному обміну життя та смерті (жертвовної смерті), то тепер задля виходу з «тромбу» життя, людина обирає швидку, насильну смерть, смерть не «за правилами», встановленими соціальною системою. «Перед лицем простого символічного «шантажу» (барикади 1968 року, захоплення заручників) влада розпадається: раз вона живе моєю повільною смертю, то я їй відповім моєю насильною смертю. Ось тому ми і мріємо про насильну смерть, що живемо смертю повільною. І навіть одна ця мрія нестерпна для влади» [4, с. 109]. У цьому сенсі висвітлюється для нас і особлива роль сучасного анекдоту.

Розповідаючи анекдот, людина повертається до себе самої і відчуває себе людиною серед людей. « І ця справжня людяність стосунків не була тільки предметом уяви або абстрактної думки, а реально здійснювалася і переживалася в живому матеріально-плотському контакті» [2, с. 13-14], а отже вона перестає бути «симулякром-пережитком», виходить з ситуації «пережитковості», «доживання». Таким чином, якщо розглядати анекдот як можливу живу форму автентичного карнавалу, як своєрідну крапку святковості серед сірого повсякдення, мить утопічної свободи, як сучасний поглатч та своєрідний механізм встановлення символічного обміну в пост-модерному світі, в якому людина має змогу ритуально помирати та відроджуватись, то саме анекдот як мікрокарнавал стане на місце «виклику смерті та самогубства» [4, с. 99] та звільнить світ від необхідності у «насильницької смерті».

1. Анекдоты из Одессы // Тет-а-Тет.– 2001.– № 96.– 32 с.
2. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса.– М.: Худ. лит., 1965.– 528 с.
3. Безнисько В. Политический анекдот как форма разоблачения политического мифа // Δόξα / Докса: Зб. наук. праць.– Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2004.– Вип. 5.– С. 206–214.
4. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть.– М.: Добросвет, 2000.– 387 с.
5. Веселая книга.– Харьков: Клуб Семейного Досуга, 2005.– С. 239.
6. Некрасов С. Александр Дугин – настоящий постмодерн! // Дискурс-Пи.– №1 // <http://www.arctogaia.com/public/postmodern.html>
7. Каган М. С. Вступительный доклад «Анекдот как феномен культуры» / / Анекдот как феномен культуры. Материалы круглого стола 16 ноября 2002.– СПб.: СПбФО, 2002.– С. 5–17.
8. Панкова Л. Анекдот: особенности формы и сюжетной композиции // Δόξα / Докса: Зб. наук. праць.– Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2005.– Вип. 7.– С. 242–249.
9. Панкова Л. Карнавальная функция мата в анекдотах и художественных текстах // Δόξα / Докса: Зб. наук. праць.– Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2004.– Вип. 5.– С. 349–355.
10. Ульянов А. Завершенность постмодернизма – 23 сентября 2004 // http://proza.com.ua/culture/zavershennost_postmodernizma.shtml